

**К.Алламбергеновтың «Әмир Темир ҳәм Едиге» музыкалы
драмасының композициясы**

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар Илимлер илим изертлеў институтының киши илимий
хызметкери Ж.Базарбаева

Аннотация: Мақолада белгили ёзувчи ва олим, драматург
К.Алламбергеновнинг мусикали драма ижодининг композицион қудратига
бағишланган бўлиб, унда муолифнинг тахрирлаш устахонаси
психологиясининг устунлиги ва кенглиги унинг тинимсиз изланишлари
натийжасида ошкор болганлиги хақида сўз боради.

Таянч сўзлар: Композиция, сахна, драма, асар, адабиёт, ёзувчи, сўз,
бадий асар, мавзу, муаллиф, бадий адабиёт, сюжет, ғоя, конфликт,
тасвирий воситалар, тил, бадий усуллар.

Аннотация: Статья посвящена композиционной силе музыкально-
драматического творчества выдающегося писателя и ученого, драматурга К.
Алламбергенова, в которой говорится о том, что глубина и широта
психологии мастерской величия автора проявились в результате его
неустанных поисков.

Ключевые слова: Композиция, сцена, драма, пьеса, литература,
писатель, слово, художественная литература, тема, автор, художественная
литература, сюжет, идея, конфликт, визуальные средства, язык,
художественные приемы.

Abstract: The article is devoted to the compositional power of the musical
dramatic work of the famous writer and scholar, dramaturge K. Allambergenov, in
which it is said that the depth and breadth of the psychology of the author's
masterpiece were revealed as a result of his relentless research.

Key words: Composition, scene, drama, play, literature, writer, word, fiction, theme, author, fiction, plot, idea, conflict, visual means, language, artistic techniques.

Хәр қандай сахналық шығарма, яғный драмалық дәрәтпә ең алды менен көркем әдебият дәрәтпәси, көркем әдебияттың туңғыш перзентлериниң бири десек қәтелеспеймиз. Өйткени жазыўшы драматург оны қағазға түсирмей турып бул дәрәтпә сахнаға шығыўы мүмкин емес. Сахнаға шыққанда да ол бир неше мәртебә режиссёр, актёрлар тәрәпинен оқып шығылып, бәлким, толықтырылып, бир неше сахналық реңлер бағышланып сыннан өткериледи, яғный қайта дәрәтиледи. Минә, сонлықтан хәр қандай драмалық шығарманың да басқа көркем әдебият дәрәтпәлер сыяқлы оның ажыралмас ишки компонентлеринен: темасы, идеясы, сюжет хәм конфликтлери, композициясы, оны әмелгә асырыўшы бир неше көркемлеў усыллары менен сүүретлеў қураллары, тил өзгешеликлери иске түседи. Драманың, мейли К.Алламбергеновтың «Әмир Темир хәм Едиге» драмасының болсын, усы айтылғанлар ишинде композициясы да басқа кәлеген көркем шығармалардағыдай соған уқсас хәм өзіншеликлери иске түседи, олар белгили дәрежеде ең алды менен китап оқыўшыларға, соң сахана арқалы тамашагөйлергә эстетикалық тәсир жасайды, белгили табысларға ериседи. Соның менен биргә драмалық шығарманың ҳақыйқый көркем әдебият шығармаларының өзгешелик таманларының бири ондағы ремарка, ис ҳәрәкет динамизми, қыймыл қозғалыслар, ең баслысы диалоглар монологлардың тиришенлиги хәм сахналық көринислер хәм олардың безелиўи художник тәрәпинен үлкен әхмийетли, өзіншелик роль атқарады.

Драмалық, сахналық шығармалардың хәм әдебий шығармалардың ишки компонентлериниң өз-ара қатнаслары соннан ибарат, олар бир-бири менен тығыз байланысly, бири екиншисиз болмайтуғын дәрежеде синтезленген сыпатта иске түсип, көзге тасланады, олар айырым изертлеўлерден тысқары сыртқы көзге анық көринип те турмайды. Сонлықтан көркем әдебият теоретиклери хәм драма теориясының дәретиўшиликлери, режиссураның көрсетиўи бойынша да драмалық шығармалардың композициясы оның сюжети, конфликтлери менен тығыз байланысly түрде драматург тәрәпинен әмелге асырылады хәм сахнада иске түседи деген сөз. Биз буны айрықша өзбек әдебиятшылары болсын, Аристотель заманынан берли киятырған әдебият, көркем өнер изертлеўшилеринен мийнетлеринен анық билип алыўымыз мүмкин. Айтайық солардың бири, көркем өнердиң ең әйемги заманлардағы туңғыш теоретиги Аристотель былай деген екен: «Хәр қандай трагедия түйин хәм шешимнен ибарат»¹. Мине, бул қағыйда сыяқлы пикирлерди қәлеген көркем әдебий шығармалардағы: проза, поэзия, поэмаларға да тийисли айтса болады.

Өйткени бул айтылған пикирлер көркем шығарманың сюжети, конфликтлери туўралы да айтылған терең ойлы критерия болып есапланады. Бул айтылған ишки пикирлерди басшылыққа алмай турып қәлеген сахналық ямаса қәлеген көркем әдебий шығарманы таллаў мүмкин емес.

Буннан тысқары композиция мейли қайсы бир әдебият теориясы, ямаса драма теориясын жазған илимпазлардың айтыўлары бойынша **композиция**- бул сол дәрәтпелердеги сюжеттиң ишки компонентлери, ўақыялары, диалог хәм монологлар, портрет, пейзаж, қыймыл хәм авторлық баянлаўлардың

¹ Хафиз Абдисаматов. Драма теориясы. Ташкент. 2000.119-б.

жайласыу тәртіби екенлигин, олардың өз орнына қойылып иске түсиуі болатуғынлығын ядтан шығармауға болмайды. Сол себепті де белгилі әдебиетші хәм драма изертлеушісі Х.Абдисаматов былай деп жазған:

«Композиция тийкарынан еки ўазыйпаны әмелге асырып береді. Бириншиден ол драманың ишки дүзилисин әмелге асырады, соның менен бирге сюжет композициясы иске түседі. Екиншиден қахарманлар композицияны өз ишине қамытып алады. Екиншісі характерлердің сыртқы хәм ишки көринислерин сәўлелендириўши бир усылларды әмелге асырыўға байланысly. Монолог,ишки монолог,диалог,әдебий қахарманлардың хатлары,автор ремаркасы, лирикалық шегинислер хәм тағы басқалар, портрет,сахналық әдебий қахарманлардың аўыз еки гүрриңлери»² мине булар композициясының тийкарғы элементлери, яғный ишки хәм сыртқы формалары десек болады. Бул мәселеде әдебиетші К.Алламбергеновтың әдебий билими, драматургия теориясынан хабардар екенлиги сезилип турады, деген унамлы пикирлерди де атап өткен. Қ.Жәрімбетовтың дурыс көрсеткениндей-ақ, «Едиге» де қарақалпақ халқы тарийхының Алтын Орда хәм Ноғайлы дәўириниң мифлескен, аңызласқан, көркемленген, бир сөз бенен айтқанда дәстанласқан варианты сәўлеленген.

Тарийхтың дәстанласыуы көркем сөз өнеринде бурыннан бар тәжрийбе. Бул ҳаққында Фердаўсийдиң «Шахнама», Низамийдиң «Искедернама», Наўайының «Садий Искандарий», Бердақтың «Шежире» дәстанларын атап өтсек болады. Ал халық дәстанларының китабийласыуы ямаса әдебийлесийи булда қызықлы көркем тәжрийбе. Буның ушын мысал излеп узақлап кетпей-

² сонда. 143-б.

ақ тек өзимиздің әдебиеттегі тәжірибелерді көрсетіп өтіудің өзі жеткілікті³.

Дәстанды драмаға дөндириуі және эпосты жазба түрде толықтыратуын жаңа шығарма К.Алламбергеновтың «Әмир Темир Ер Едиге» (Ұллы атланыс) тарихый музыкалы драмасы, усы көз-қарастан айтарлықтай жетіскенлікке ийе, хәзирги әдебиетимизда салмақты орын ийелеп, драматургиямызды формалық, мазмунлық түрде байытуыға хызмет етеди.

Бул драма 3 акттан, 7 картинадан, көплеген көринислерден ибарат. Оның жанры автор тәрәпинен «Тарихый музыкалы драма» деп белгиленген. Китаптың көлеми 66 беттен ибарат болып, оның 38 бети драманың тийкарғы текстине ажыратылған, қалған 28 бети басқа да темалар менен толықтырылған.

Драманың баслы темасы қарақалпақ халқының сүйикли батыры Едиге, Алтын Орда хұкимдары Тоқтамыс хан, Самарқанд хұкимдары Әмир Темир және олар арасындағы шийеленискен сиясий, тарихый, сондай-ақ инсанийлық қатнастар болып табылады. Тийкарғы сюжет басланбастан бурын сахна төринде қолына қобыз алып Едиге дәстанын жырлап отырған жырау көриниси орынлы берилген. Сахнадағы дәстанды жырлап отырған жырау қолындағы қобыз әспабы арқалы өз гезегинде қарақалпақ халқының миллий саз өнериниң түп сағасы екенлигин аңлатып турады. Бул өз алдына сахнада қойылып атырған дәстанға өзгеше рух бериу менен бирге көрерменлердиң жүрек төрине кирип барыуына жол ашып береді.

³К.Алламбергенов К. Әмир Темир және Едиге «Ұллы атланыс». Нөкис. НМПИ баспасы. 2017. 8-б.

Биринши көринисте Тоқтамыс хан өзинің ханлығы, ийеликleri туўралы терең хәм аўыр ойларға шүмип атырғанда көзине әлле қашан бул дүньядан өтип кеткен Тарағай баҳадыр (Темирбектиң әкеси) хәм оның шопаны көринеди. Олардың қызғын диологин еситип ети түршигеди, ҳаўлыға баслайды. Шопан түсинде келешекти анық көргенин, барлық түркийлерди бирлестиретуғын әжайып бир баҳадыр Тарағайдан туўылатуғынын жүдә болжап айтады. Мысалы:

Шопан:

Көк липаслы адам түсима енди,
Тур орныңнан!,-деп қасыма келди,
Тарағайға айт, Тарағайға айт!,-деп,
Күйип бир нәрселерди түсиндирди.
Сизди Шайх-ул-Алам қасына барсынлар!,-деди.
Мениң пәндиў нәсиятым алсынлар!,-деди.
Садр-аш-Шарияттың қызына үйленсин!,-деди.
Исми шәрийпи екенбиш Садр қызы Тегине бегим.

Әмир Тарағай шыдамсызланып:

- Оннан соң...оннан соң. Және не деди?

Шопан:

- Тегине бегимнің етеклеринен
Сизди бир әжайып ул көрер – деди.
Дүнья ҳеш көрмеген оныңдай ерди.
Нурланып-туўланып шыққан-бул қуяш.
Мағрийптан, Машрыққа тез жетер-еди
Хәм усы аралықты жақтыртып,
Түркий зәмийн-бир тутас ел етер,-деди.

Бул қатарлар Тоқтамыстың өз тахтында отырғанда көзине көрінген елес-яғный көркем әдебиятта образлар дүнясын байытыў ямаса конфликтлердің шийелениўи, мүмкин шешилиўи мәўритлеринде қолланылатуғын көркем психологиялық сүўретлеў усылларының бири екенлигин әдебий дәретиўшилиқ тәжрийбелер бизге айқын көрсетип береді. Усы елес яғный әдебий қаҳарманлардың галлюцинациялық жағдайлары сыпатында сүўретлеў усылын жазыўшы-илимпаз сыпатында К.Алламбергенов жүдә жақсы биледи. Бул усыл жазыўшы шеберлигин көрсетиўши әдебий көркем формалар қатарында оның шығармаларында да жийи қолланылғанын билемиз.

Демек усы усылды да К.Алламбергенов өз шеберлигин арттырыў, болып атырған, ямаса болажақ конфликтлик композициялық ситуацияның басланыўы сыпатында оқыўшы менен тыңлаўшыны шығарманың сахналық хәм әдебий драматизмин күшейтиў ушын ислеткенин белгилеп өтиўимиз керек. Соған қосымша болажақ истиң инсан тәғдиріндеги усындай болжаўлы көринислери нағыз өмирдің, инсан психологиясының бир объектив халатлары ретинде де сөз етилип отырған драмалық шығармада оған негиз болған фольклорлық дәстанлық шығармадан өзгеше түрде қолланылыўы драма дәретиўши илимпаз-жазыўшының сәтти табысларының қатарына жатады. Бул төмендегише формада кескинлесип оқыўшылар ушын түсиникли драмалық халат жаратыў мақсетинде Тоқтамыстың ишки монологлары берилиўи де мақсетке муўапық келип, ол драмалық дәретпеде әдебий қаҳарманның ишки кеширмелерин, руўхый халат, психологиясын аңлатып, келешекте, хәттеки Тоқтамыстың қурып кетиўин болжап сүўретлеген.

Қараңыз; **Тоқтамыс:**(өзинше ар-намысы күшейип).

Алла бизден жүз үгирип,

Дәўлет қусын қашырып па?

Ким хан екен жүрексинип,

Қолын созар Машырыққа?...

Бәлким, болар Әмир Темир, Едиге?!...

Бинай өмир туқымымыз хан болса,

Хүкимдарлық бизге ғана тән болса,

Жер жәхәннің тең жартысы ийилип,

Қол қаўсырған бизге тәсли жан болс?!...

Неге текли мендей хан,

Атасында ханлық жок,

Әлле қандай Әмирге,

Болады екенмен қол бала?!...

Сол қанаттың әмири,

Едиге де тексиз қул...(Сонда, 8-б)

Болажақ болжаў драматизми сиңдирилген бундай көркем психологиялық сүүретлеўдің қолланылыўы Әмир Темир, Едиге хәмТоқтамыс хан арасындағы болажақ конфликттиң пердесин әсте-ақырын ашқандай болады. Бул жерде автор сюжет, конфликттиң басланыўына жол ашыў ушын көркем шәртликти дурыс қолланған. Бунда автор Тоқтамыстан жәбир көрип жүрген Едиге ге атасы Түкли Азийз бабаның әрўағы көринеди хәм оған Самарқандқа барып мәдет сораўды нәсият етеди, бул көринис оқыўшыға Едиге менен Тоқтамыс арасындағы қарама-қарсылықтың бар екенлигин көрсетеди.

Пайдаланылған әдебиятлар дизими:

1.Хафиз Абдисаматов. Драма теориясы. Ташкент. 2000. –Б.119.

2.К.Алламбергенов. Әмир Темир хәм Едиге «Уллы атланыс». Нөкис. НМПИ баспасы. 2017, -Б.8

3.Қ.Жәрімбетов Дәстан, тарийх, драма. «Қарақалпақ әдебияты» газетасы. 2017. - №7. – Б. 5.

4.Қарақалпақ фольклорының жүз томлығы. Ташкент... 2009, 13-том. - Б.309.

5. Х.Мұхаммад Сценарист шеберлиги. Нөкис «Билим» 2009.

6.Ж.Махмудов, Х.Махмудова. Режисура тийкарлары. Ташкент «Навроз нашриёти» 2019.

7.К.Алламбергенов. Әмир Темир хәм Едиге. Нөкис НМПИ баспасы. 2017.